

Тетяна Пастушенко (Київ)

**ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРОК У НІМЕЧЧИНІ
ТА ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ДО СРСР*.**

Позаду нас, між рейками,
східні робітниці в білих хустинках
кайлами й лопатами довбали гравій.
Гюнтер Грасс. Бляшаний барабан: Роман /
з нім. пер. О.Логвиненко. – К., 2005. – С.462.

Описана у відомому романі німецького письменника, лауреата Нобелівської премії, Гюнтера Грасса доволі буденна для німецького воєнного суспільства картина свідчить, що саме в образі молодих жінок, які виконують тяжку фізичну працю, запам'яталися східні робітнички пересічним жителям Німеччини. Назву „остарбайтери” нацистські чиновники вживали до багатонаціональної групи цивільних іноземних робітників (не німців), вивезених з окупованих територій Радянського Союзу, які до 1939 р. входили до складу СРСР, й чітко позначали таким чином відмінне від інших іноземців, в тому числі жителів Західної України та Білорусі, республік Прибалтики, їх соціально-правове становище в Райху. Остарбайтерки становили понад 36% іноземців, які працювали в Німеччині, і майже 60% всіх примусових робітниць¹. Якщо врахувати, що за час нацистської окупації з України було доставлено в Райх за різними оцінками від 1,7² до 2,4³ млн. осіб примусових робітників, або 53% загальної кількості людей, вивезених з окупованих територій СРС⁴, то жінки з України склали дві третини всіх остарбайтерок.

Причина такої великої кількості жінок серед примусових робітників з Радянського Союзу полягала, з одного боку, в цілеспрямованій політиці нацистської влади, яка з расистських переконань для “захисту німецької крові” вимагала, щоб принаймні половину цивільних робітників, рекрутованих з СРСР, становили жінки. З іншого – поділ населення окупованих територій за статтю також вказує на переважання жінок. За даними перепису населення Райхскомісаріату “Україна” (РКУ) на 1 січня 1943 року тут проживало 16 млн. 910 тисяч осіб⁵, з них близько 60% становили жінки. За повідомленням економічного штабу “Схід” в зоні дії економічної інспекції “Південь” (Україна) на 30 вересня 1943 року проживало 9 млн. 455 тис. населення, із якого майже 5,6 млн. становили жінки⁶. У

---

*Скорочений варіант даної статті був опублікований у каталозі виставки "Трищина через все життя // Riss durch Leben. Erinnerungen ukrainischer Zwangsarbeiterinnen im Rheinland". – Köln., 2007 – S. 58 –72.

Києві жінок віком від 16 до 55 років, тобто тих, що підлягали примусовій мобілізації на роботу до Німеччини, проживало близько 40 тисяч, тоді як чоловіків – всього 25 тисяч⁷. Ці вибіркові дані показують, що жіноче населення працездатного віку переважало на окупованій території України, і що, рано чи пізно й без спеціальних інструкцій нацистського керівництва вербувальні комісії мусили б виконувати все зростаючі норми поставок робочої сили з України до Райху за рахунок примусової мобілізації жінок та дівчат. Подібні міркування підтверджують також документи з українських архівів. Так, аналіз телеграм про відправку транспортів з робочою силою з РКУ до Німеччини у березні-квітні 1942 року показує, що жінки склали менше половини всіх завербованих робітників на той час⁸. У червні 1943 року в ешелоні, який прямував із Києва до Баварії з 2063 цивільних робітників налічувалося 1400 жінок і дітей⁹. Підтвердження чіткої тенденції до збільшення жінок та дітей серед мобілізованих робітників знаходимо в іншому документі – розпорядженні Хорольської райуправи старости села Павлівка в травні 1943 р., назвороті якого дописано олівцем наступне: “Мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги, ні вагітність, ні малі діти”¹⁰.

Як відомо умови праці та проживання остарбайтерів у Райху були значно гірші ніж у робітників з інших європейських країн, і регулювалися широким комплексом указів до найдрібніших деталей. Якщо звести ці положення разом, то постає така картина: розташування у закритих таборах після поділу по статях; спільне розміщення сімей “остарбайтерів”; зворотне транспортування непрацездатних, дітей віком до 15 років та вагітних; заборона свободи пересування та можливість залишати табір тільки для роботи. Обслуговування вільного часу доручалося німецькому трудовому фронту; прогулянки з німецькою групою супроводу можливі як нагорода. Робота по-можливості у закритих групах; запобігання кожному “почуттю солідарності” між німцями та росіянами; нагляд через охорону заводу, підприємства та німецьких робітників з допоміжної охорони; постійне носіння знаку “Ост”; залучення до співпраці російських посередників та табірних старост; можливість листування двічі на місяць; заборона задоволення духовних потреб; узаконене використання зброї під час вияву непокорі; спеціальна система покарання (від штрафів як то наряд по казармі, розподілення до штрафної групи, позбавлення гарячого харчування, так і тілесні покарання, а також всі види покарання гестапо).

Шанси на виживання залежали в значній мірі від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці і побуту були найважчі, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. За підрахунками німецьких дослідників приблизно третина робітників з колишнього Радянського Союзу працювала в сільському господарстві, 8,3% – у видобувній промисловості, ще 29,2 %

– на металургійних підприємствах, 3,7% – в хімічній промисловості, 3,6% – на будівництві¹¹. Іноземні робітники використовувалися не лише на великому виробництві, вони були скрізь – від сільської родини до невеликої майстерні. У сім'ях німецьких городян також масово працювали остарбайтерки, оскільки служниця з України чи Росії значно дешевше обходилася родинному бюджету.

На думку відомого німецького дослідника У.Герберта, саме дуже молоді остарбайтерки (56% не було їй 21 рік¹²) з 1943 року були найбільш затребуваною робочою силою на промислових підприємствах Райху, оскільки їх продуктивність була високою, а зарплата – низькою, і на них не розповсюджувалися положення німецьких соціальних законів для жінок¹³. На відміну від їх колег – чоловіків, жінками було значно легше управляти, а німецькі органи влади не мали страху стосовно їх опору. Крім того, вони були часто беззахисні перед сексуальними переслідуваннями керівників табору та інших німецьких начальників, так само як і своїх земляків. Таким чином дана категорія підпадала під подвійний гніт і як радянські примусові робітниці, і як жінки.

Інструкцією, яка передбачала мати принаймні половину жінок серед робочої сили, доставленої з Радянського Союзу до Райху, німецькі органи влади переслідували також мету запобігти сексуальним контактам між німкенями та "іноземцями"; але наслідком стало те, що зросла кількість народжених у Німеччині дітей від польських та радянських батьків. Якщо спочатку вагітних жінок з Польщі та Радянського Союзу ще повертали на батьківщину, то згодом біржі праці та поліція запідозрили, що вагітність була викликана бажанням у таких спосіб залишити Німеччину. Тому наприкінці 1942 року Ф. Заукель узгодив з Г. Гімлером розпорядження більше не висилати іноземних робітниць зі Сходу через вагітність¹⁴. На 1944 р. за дуже приблизними оцінками в Німеччині нараховувалося близько 40 тис. вагітних іноземних робітниць¹⁵. Частина жінок вирішувала цю „проблему” роблячи нелегальний аборт. Інші наважувалися в жакливіх умовах трудових таборів народжувати дитину. У черні 1944 р. за даними Райхсміністерства іноземних справ число дітей іноземців у Німеччині становило 140 тис., з яких 75 тис. були народжені остарбайтерками¹⁶.

На заключному етапі війни багато примусових робітників було мобілізовано на спорудження оборонних укріплень, за різних обставин опинилися в самому епіцентрі бойових дій, ризикували власним життям під час бомбардувань, артобстрілів, наступальних атак військ. Для інших невільників найтяжчим випробуванням став період „безвладдя”, коли остарбайтери були покинуті господарями в зруйнованих таборах, без будь-яких засобів до існування. Нерідко, зустріч зі своїми співвітчизниками-визволителями підтверджувала найгірші очікування колишніх східних робітниць: „Зрадники! Німецькі проститутки!” – були найбільш м'якими висловами радянських солдатів на їх адресу. Багато

остарбайтерок стали в цей час свідками звалтування німецьких жінок солдатами, а нерідко й самі ставали жертвами свавільної поведінки своїх співвітчизників. Про те, що подібне ставлення до жінок, як до військового трофею, було нормою серед воїнів і не викликало особливих застережень свідчать щоденникові записи, зроблені в Угорщині 29 березня 1945 року, відомого українського письменника Олеся Гончара: „Ночью молодые мадярки не могут найти себе места... Из домов бегут в бункера, из бункеров с визгом выскакивают – там тоже нет покоя. Удивляет их, с каким рвением иваны заботятся об распространении русской расы. И смех и горе”¹⁷.

Закінчення війни принесло східним робітницям довгоочікуване визволення від нацистського рабства, але не дало свободи й волі. На відміну від громадян інших європейських держав, для всіх колишніх радянських громадян повернення (репатріація) до СРСР була обов'язковою. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції Радянським Союзом, США та Великобританією, ухвалених на Кримській конференції у лютому 1945 р.

Ще далеко до завершення війни в серпні 1944 р. уряд Радянського Союзу ухвалив рішення про повернення радянських громадян з Німеччини та окупованих нею країн й розпочалася підготовка для організації прийому та розподілу репатріантів*. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (згодом Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П. Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) та 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати близько півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 тисяч радянських військовослужбовців¹⁸. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ в Німеччині та Австрії для обміну репатріантами з союзниками була організована низка з дев'яти прийомно-передавальних пунктів (ППП)¹⁹. Другим тилowym “ешелоном” репатріації стали 35 збірно-пересильних табори (ЗПТ), створені у прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти і підпорядковувалися Народному комісаріату оборони²⁰. З кінця 1944 року почали створюватися відповідні репатріаційні органи в Україні.

---

* Рішення ДКО № 6457-сс від 24.08.1944 “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезеними німцями, а також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею” і постанова РНК СРСР № 30-12с від 6.01.1945 “Про організацію прийому і облаштування репатрійованих радянських громадян”.

Згідно постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 року при уряді Української РСР створено відділ у справах репатріації радянських громадян, на чолі з М. Зозуленком, а починаючи з січня 1945 р. подібні відділи почали створювати у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які мали забезпечити прийом, розташування, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти по прийому та розподілу репатріантів (ППП)²¹. До завдань репатріаційних таборів та пунктів, не залежно від їх підпорядкування й призначення, входило тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчування, медично-санітарна профілактика, виділялися кошти для надання їм також і матеріальної допомоги продовольством, грошима і конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі), проводилася „політико-виховна” робота. Проте, пріоритетним завданням радянських репатріаційних органів були все ж політична перевірка, статистичний облік та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони й перевірко-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки. Про зміст бесід під час перевірки у збірних пунктах можемо довідатися також із “фільтраційних справ” – своєрідного досьє на “остарбайтерів”, які тривалий час знаходилися в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України²². Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію воюючих з СРСР держав або окуповану Німеччиною країну. Спрямованість опитування комісіями проступала в запитаннях, які ставили репатріантові: “Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?”, “Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі)?” і „з ким з’явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?”²³. Отож, з усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали, якщо не в якості “зрадників Батьківщини”, то принаймні, як людей, що не виявили достатньої мужності і працювали на нацистів²⁴.

У процесі перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко

конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання, з позначкою „видом на жительство служить не может”. Варто зазначити, що репатріанти поверталися у тоталітарну країну, де майже в усіх обласних та районних містах діяли суворі режимно-обмежувальні заходи та паспортний режим. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, що засвідчував особу і давав право проживати в даній місцевості. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант з подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (які були безстрокові, п’ятирічні та тимчасові), йому потрібно було знову, після приїзду додому, йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документу. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала дану особу проходити перевірку кожен місяць чи кожен рік. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання у певній місцевості, була тісно пов’язана з пропискою та видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри забезпечення населення продуктовими та промисловими товарами (і не тільки в зазначений період)*. У випадку відсутності дозволу на проживання у певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох репатріантів, які мешкали у Києві, непереборною перепоною на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав”, який забороняв репатріантам повертатися до міст Москви, Ленінграда та Києва²⁵. Контроль за виконанням цих пунктів покладался на центральні та місцеві органи влади, НКВС та ті ж самі органи репатріації.

Таким чином, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, що поверталася до СРСР з-за кордону, фактично мало чим відрізнявся від статусу кримінального злочинця – ті ж самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної „справи”, обов’язок реєстрації в міліції, заборона проживання в столичних містах.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки, тому для 40 %

---

* Більш детально див.: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки – С. 125–143.

колишніх остарбайтерів та військовополонених повернення до СРСР зовсім не означало повернення в свій рідний дім. Переважно під час фільтраційної перевірки здорових чоловіків одразу ж мобілізували до армії, а багатьох жінок використовували без будь-якої оплати на демонтажі й вивезенні з Німеччини обладнання й матеріалів, що відправлялися за репарацією до Радянського Союзу. Використання праці репатріантів відбувалося на всьому шляху їх слідування додому – у господарствах військових частин, на території пересильних таборів і пунктів, шляхом примусової мобілізації на відбудову вітчизняних підприємств. Тому нерідко такі дії радянської держави, зумовлені потребою у робочих руках для відбудови зруйнованої війною економіки, репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

На практиці, навіть ті репатріанти, яким дозволили після перевірки безперешкодно повернутися додому, зіткнулися в дорозі з великою кількістю труднощів: нестача продовольства, відсутність транспортних засобів, належних умов проживання в пересильних таборах, де нерідко доводилося жити місяцями. Особливо катастрофічна ситуація склалася восени-взимку 1945-1946 рр., коли потік репатріантів досягнув своєї найвищої позначки. Наприклад, в Україну за цей короткий період прибуло майже 700 тис. осіб²⁶. Лист Ольги Крюкової з Володимир-Волинського ПРП, який був виділений серед інших кореспонденцій, перлюстрованих військовою цензурою НКДБ УРСР, мабуть найбільш яскраво зображає ступінь відчаю і скрути репатріантів, які чекали в таборах повернення на батьківщину:

"...Сегодня – уже 1 ноября, а я все еще во Владимир-Волынке. Ты не можешь себе представить, сколько здесь уже людей, землянок не хватает, двора не хватает, люди находятся за проволокой и по всему полю. У нас в землянке около двухсот человек. Света нет. По воду приходится идти больше километра. Чтобы ты не положил, все украдут. Белье постирать негде, вымыться негде, вообще лагерь не приспособлен для содержания людей, абсолютно никаких жизненных удобств нет. Получаем продукты сухим пайком, а сварить негде. Степа, ты извини меня, но поверь, что даже уборной нет..."

Така ситуація найбільш дошкуляла найбільш знедоленим репатріантам: жінкам з дітьми та людям похилого віку, хворим. "...Мы приехали в Ковель, где находимся уже пятое сутки. Живем под открытым небом, спим на земле. [...] Если бы ты мог видеть, сколько здесь скопилось народа и детей. Жаль только мне этих маленьких крошек, невинных малюток, которые так мучаются на холоде под открытым небом..." – писала у своєму листі із Ковельського ПРП інша репатріанта Е.Ф.Погребняк²⁷

Зрештою, всі організаційні проблеми і негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала в руїнах, більшість населення жило в нестатках

та бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади. Численні заяви та доповідні самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч ганебних випадків у ставленні до колишніх остарбайтерів. У телефонограмі з Волинського обкому КП(б)У, зокрема повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО „поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають їх особисті речі”²⁸. Начальник Гребінківського ПРП В. Шкварець повідомляла до відділу в справах репатріації при РНК УРСР про дії залізничної міліції: “Відношення ж.д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії зовсім негативне: 21.05.1945 року ввечері та 22.05.1945 року ранком одних і тих же людей по три рази зазивають в своє приміщення з вимогами до них “що ви везете з Германії” та тормозять у відправці таких по ж.д. транспорту, докоряючи тим, “що ви робили на німців, тому можете пішки ходити”²⁹. Знову, у наведених прикладах, об’єктом насильницьких дій з боку посадовців ставали в першу чергу жінки, які зазнавали вербального приниження, сексуальних домагань, відвертих грабунків. Переслідування й приниження колишні остарбайтери зазнавали й після повернення додому.

Важливо зазначити, що життя у повоєнній Україні було тяжким для кожного громадянина. Після кривавої руйнівної війни, що двічі прокотилася всією територією України, запанувала розруха. На 1 січня 1946 р. майже 10 млн. людей залишилися без даху над головою, майже 62 тис. сімей в Україні проживало в землянках, а зовсім не мали ніякого житла чи проживали у малоприсосованих приміщеннях майже 118 тис. родин³⁰. У 1946–1947 роках в Україні знову був організований голод, від якого найбільше постраждали в першу чергу жителі сільської місцевості. В економіці залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах, затяглася демобілізація з армії. Основною (на 80%) робочою силою в сільському господарстві залишилися жінки, широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років³¹. У промисловості також був високий відсоток жіночої праці на фізично важких виробництвах, відбудовних роботах. На окремих шахтах Донбасу частка жінок становила 30%, причому 20% жінок працювали під землею забійницями³².

У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і

рішень. Повсякденне життя радянських громадян було важким і безрадісним. Праця на підприємствах, а особливо в колгоспах, відповідним чином не оплачувалася, що зумовлювало важкі матеріально-побутові умови існування.

Для громадян, які в роки війни „працювали на ворога”, ці обставини ще більше посилювалися. Із спеціального повідомлення „Про настрої репатрійованих із Німеччини громадян Кіровоградської та Дніпропетровської області”, яке було створене на основі перевірки військовою цензурою НКДБ УРСР поштової кореспонденції у вересні 1945 р., можемо навести декілька задокументованих і найбільш типових прикладів. Жителька хутора Соколова Кіровоградської області Т. Мишаківа так розповідала про життя після повернення додому своїй подрузі, яка ймовірно також перебувала на примусовій праці в Німеччині: „... Опиши о всех подробно, как тебя встретили и вообще как относятся. У нас не особенно хорошо. Девушек, которые раньше приехали, послали на тяжелые работы на 2 месяца. Меня еще не вызывали. Очень обидно, сколько мы там мучились, даже страшно вспомнить, как стремились на Родину, а здесь такой холодный прием. Так уж хочется стать человеком полноправным, иметь доверие и уважение...”³³.

На адресу репатріаційних органів до кінця 1946 року надійшло понад 18 тис. скарг від колишніх репатріантів. Зі змісту цих документів можна визначити основні проблеми, з якими стикалися колишні репатріанти. Майже 20% всіх заяв стосувалася працевлаштування та отримання освіти, ще третина – містила прохання про матеріальну допомогу, виділення коштів на лікування, 26% скарг стосувалася проблем проживання в Києві: повернення житла, прописки та видачі паспортів³⁴. Серед найбільш характерних випадків доречно навести такі приклади: „Громадянка Галузінська – в 17 років була вигнана до Німеччини, повернулася в сім'ю до матері у квітні 1945 р., закінчила на відмінно 10 класів, зараз студентка 1-го курсу Інституту. У 1946 р. під час паспортної перевірки їй запропонували виїхати з Києва, як репатріантці, яка не має права проживати в столиці України”³⁵.

Інший випадок стався з професором Шералманом, який був звільнений з викладацької посади в Київському лісогосподарському інституті, через те, що перебував у Німеччині”³⁶.

Можна впевнено припустити, що отримані репатріаційними органами скарги – це лише незначна частина свідчень тих принижень і образ, яких зазнали колишні острабайтери й мусили мовчки їх терпіти, навіть не підозрюючи, що вони мають право кудись звертатися за допомогою. Варто зазначити, що колишні репатріанти постійно відчували свою меншовартість у повоєнному суспільстві Радянського Союзу, оскільки переслідувалися не лише бюрократами чи державними чиновниками, а постійно чули образи від пересічних громадян – своїх сусідів, односельчан, колег і навіть, родичів. Образи на побутовому рівні

можливо завдавали найбільшого болю. Про це писала у листі жителька с. Сурсько-Михайлівське Дніпропетровської обл., Терентева: „Я привезла кое-что из одежды, когда мы уходили домой, то можно было брать, что угодно. [...] Если Густя нуждается платьем, я могу выслать. Нам здесь ничего не дают одеть, говорят: „Оделись в немецкую шкуру!“ Не подумали того, что я 3 года работала, и в гестапо сидела...”³⁷.

Всі ці обставини змусили колишніх остарбайтерів намагатися приховати своє невільницьке минуле від своїх колег по роботі, навіть від найближчих родичів і знайомих. Колишня остарбайтерка Валерія Комендантова (Вітвіцька) так про це написала у своїх спогадах: „Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано, чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен міліціонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Мабуть, усі ці роки я відчувала провину перед моїми друзями, яких я не могла навіть шукати, щоб хоча б подякувати за те, що вони зробили для мене, щоб допомогти, якщо їм було важко. Але я мусила мовчати та відчувала себе винною, навіть не знаючи за що”³⁸.

Після 1953 року, коли офіційно припинили свою діяльність репатріаційні органи в СРСР, майже неможливо знайти архівні документи, які б дозволяли простежити подальшу долю колишніх остарбайтерів і остарбайтерок. Російський дослідник П. Полян, який провів аналіз відповідей 103 колишніх примусових робітників на анкети, підготовлені московським історико-просвітницьким товариством „Меморіал”, стверджує, що головним диференційним принципом виявився факт у селі чи в місті проживала до війни людина³⁹. Опитування 50 колишніх остарбайтерів з України, які були проведені автором статті для дисертаційного дослідження у 2002-2006 роках, також підтверджують припущення П.Поляна. Сільські мешканці, які після війни продовжили працювати в рідному колгоспі мало згадують про якісь утиски чи перешкоди у своєму житті. Більшість міських жителів мали проблеми з влаштуванням на роботу, отриманням освіти, кар’єрним просуванням, можливістю поїхати за кордон, навіть зустрічаються випадки, коли чоловіки відмовлялися одружуватися на колишніх остарбайтерках. Особливо від перебування в Німеччині постраждали кияни, яких взагалі позбавили права повертатися в рідне місто, не кажучи вже про повернення житла, майна, роботи й становища в суспільстві. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх остарбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в армії, або робота у військових частинах. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі місця проживання (в тому числі й повернення до Києва, за умов наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Найменше позначилася примусова

праця в Райху на кар'єрах і життєвих долях тих амбітних респондентів, які під час війни були ще дітьми або підлітками.

Загалом, опитані автором очевидці визначають як найбільш тяжкий період до 1953 року, коли особливо допікала матеріальна скрута, та доводилося приховувати свою працю в Німеччині. На довгі роки мільйони українських громадян, які зазнали тяжкої долі в роки війни, практично випали із поля зору науковців, були витіснені із колективної пам'яті про Другу світову війну. Радикальні зрушення відбулися лише наприкінці 1980-х років, коли послабився тиск тоталітарної держави, в пресі стали з'являтися публікації про колишніх остарбайтерів, в'язнів нацистських концтаборів, згодом були створені громадські організації жертв нацистських переслідувань. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН колишнім остарбайтерам та пов'язана з ними громадська дискусія в суспільстві України. Процес оформлення правового та соціального статусу колишніх примусових робітників завершився після прийняття Верховною Радою України у 2000 році закону „Про жертви нацистських переслідувань”, де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист та збереження пам'яті про них.

---

¹ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S.316.

² Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939 – 1945. – Stuttgart, München. – S.83.

³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., „Альтернативи”, 1999. – С.183.

⁴ Обчислення здійснені за даними: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – С. 735-738.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України). – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.1.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.6. – Спр.243. – Арк.15 зв.

⁷ Державний архів Київської області (Далі ДАКО). – Ф.Р-2356. – Оп.15. – Спр.18а. – Арк.16.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.6. – Спр.96.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.185. – Арк.7.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.133. – Арк. 44 зв.

¹¹ Ulrich Herbert. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S.315.

¹² Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939-1945. – Stuttgart, München. – S. 223.

- ¹³ Herbert Ulrich. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches, Bonn: Dietz, 1999. – S.323.
- ¹⁴ Ibid, S.291.
- ¹⁵ Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetztenEuropa 1939-1945. – Stuttgart, München. – S. 206.
- ¹⁶ Ibid.
- ¹⁷ Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943-1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д.Гончар. – К.: Веселка, 2002. – С.81.
- ¹⁸ Полян П. М. Вказ. праця. – С.207
- ¹⁹ Там само, С. 207.
- ²⁰ Полян П. Вказ. праця. – С.208.
- ²¹ Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 “Про організацію обласних пересильних пунктів.”
- ²² Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКДБ, КГБ. – №1/2. – С.60-68.
- ²³ Полян П. Вказ. праця. – С.819-822.
- ²⁴ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКДБ, КГБ. – №1/2. – С.68.
- ²⁵ Полян П. Вказ. праця. – С.206.
- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2614. – Арк.107.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1480. – Арк.258.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1480. – Арк. 91.
- ²⁹ Державний архів Полтавської області. – Ф.Р 4085. – Оп.9. – Спр. 13. – Арк. 14.
- ³⁰ Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. – К., 1965. – с.151.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.3.
- ³² Дані на 1.02.1947 р. по підприємству Комбінат Донбасантрацит, трест Краснолучвугілля, шахта №16 ім. Кагановича / Державний архів Луганської області. – Ф.Р-64. – Оп.2. – Спр.72. – Арк.42.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1478. – Арк. 24.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4351. – Арк.25.
- ³⁵ Там само, арк.25.
- ³⁶ Там само, арк. 26.
- ³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1478. – Арк.26.
- ³⁸ "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" / В.А. Смолій (голов.ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – С.194.
- ³⁹ Полян П. Вказ. праця. – С.557-558.